

*SLOBODAN MILOŠEVIĆ, Izbeglice i preseljenici na teritoriji
okupirane Jugoslavije 1941—1945. godine, Beograd 1981.*

Izučavanje problema izbeglica i preseljenika na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945. od neobično je velikog značaja kojemu se do monografije Miloševića nije poklanjala potrebna pažnja. Predmet je Miloševićeve studije prisilno, neorganizovano i organizovano preseljavanje stanovništva okupirane Jugoslavije u toku drugoga svetskog rata. U delu je problem svestrano obrađen s pravnog i sociološkog gledišta, na osnovu demografske statistike, što je do ove studije bilo zanemareno. U predgovoru je autor dao kratak kritički osvrt na literaturu kojom se služio i arhivske izvore.

U uvodu se najpre govori o teritorijalnoj podeli Jugoslavije 1941. i sporovima među okupatorima. Takođe se ukazuje na preseljavanje stanovništva i međunarodno pravo. Nemci žele da germanizuju ne narod već zemljište. Po međunarodnom pravu okupacija se smatra privremenom i okupator na okupiranom terenu nema suvereno pravo. Stoga svako raseljavanje stanovništva predstavlja povredu prava po Ženevskoj konvenciji. Proganjanje u vezi s agresivnim ratom se vrši na nacionalnoj, rasnoj, verskoj i političkoj osnovi.

U prvoj se glavi najpre govori o »Preseljavanju stanovništva sa teritorije okupacionih zona« (19—106), pri čemu je prvo obrađena nemačka okupaciona zona i u njoj Slovenija. Nemci su se pridržavali Hitlerove poruke: »Učinite mi ovu pokrajinu opet nemačkom.« Iznete su osnovne smernice za preseljavanje Slovenaca i organizaciona struktura organa za njihovo iseljavanje i osnivanje logora. Opisani su i sabirni logori u Štajerskoj. Navodi se da je kroz sabirni logor Brestanica kod Krškog prošlo 40.000 izgnanika transportovanih u Nemačku, NDH i Srbiju. Prikazan je i socijalni sastav izgnanika iz slovenačke Štajerske. Opisani su i sabirni logori u Gorenjskoj. U vezi s konferencijama posvećenim preseljavanju Slovenaca ističe se da se na prvim govorilo o preseljavanju 220.000—260.000 osoba, ali je zatim taj broj smanjen za što su navedeni uzroci. Detaljno su iznete deportacije slovenačkog stanovništva u NDH i Srbiju. Posebno je obrađena deportacija iz slovenačke Štajerske u trećem talasu. Ukazuje se na transportovanje 22.797 Slovenaca u Nemačku, zbog teškoća naseljavanja u NDH. Ima reči i o preseljavanju srpskog stanovništva iz Banata, a na Kosovu je posebna pažnja poklonjena izbeglicama sa teritorije Kosovske Mitrovice i Deževa čiji je položaj bio neobično težak. Na početku 1942. u Raškoj se nalazilo oko 40.000 Srba izbeglica, dok je u Kuršumliji i Lebanu bilo po 10.000 izbeglica. Ukazuje se i na konferenciju o pitanju vraćanja izbeglica na teritoriju Kosova, kao i na događaje posle kapitulacije Italije, 8. IX 1943, jer nemačke vlasti nisu promenile odnos prema »Velikoj Albaniji«. Smatra se da je od maja 1941. do aprila 1944. sa Kosova iseljeno više od 40.000 osoba, dok je 30.000 tražilo dozvolu za iseljenje.

Za mađarsku okupacionu zonu, kao i nemačku, navedeni su podaci o broju stanovnika po nacionalnom sastavu. Prvo se prikazuju progoni i teror u Među-

murju, zatim molbe Hrvata iz Međumurja ustaškoj vladi za prisajedinjenje NDH. Mađarske su vlasti organizovale teror nad hrvatskim stanovništvom u Međumurju i Prekomurju. U Prekomurju je počeo proces mađarizacije. Posle navođenja brojčanih podataka o nacionalnom sastavu stanovništva Bačke i Baranje, govori se o osnivanju 13 logora čiji je kapacitet bio oko 20.000 ljudi, uz niz manjih. Kao poseban logor smatra se logor na novosadskom aerodromu kapaciteta 11.000 ljudi. Razvoj NOP-a u Srbiji uvelike je sputavao okupatorske vlasti da nastave preseljavanje stanovništva sa drugih teritorija u Srbiju. Tako su mađarske vlasti nameravale da iz Bačke presele u Srbiju oko 130.000 Srba. Mađari najpre iseljavaju koloniste naseljene između dva svetska rata pa su raselili koloniste iz tri okruga: novosadskog, subotičkog i somborskog. Na upražnjene posede naseljavaju Mađare. U Međumurju se Mađari plaše Hrvata pa se vraćaju na mađarsku teritoriju. Izvode se i racije na stanovništvo koje je hapšeno i bez saslušanja i presude odvođeno na gubilište i streljano.

Na bugarskoj okupacionoj zoni sa 1,200.000 stanovnika organizovan je teror nad srpskim stanovništvom i njegovo iseljavanje uz pljačku imovine. Milošević ukazuje na žalosne prizore kolona izbeglica na putevima u bugarskoj okupacionoj zoni. Smatra da je do početka avgusta 1941. iz Skoplja iseljeno oko 45.000 Srba. Kasnije se taj broj povećava. Iseljavanje nije samo »dobrovoljno« već i organizovano, plansko. I makedonsko se stanovništvo internira da ne bi pomagalo NOP. Italijanska okupaciona zona imala je 1,230.000 stanovnika. Milošević je izneo stao italijanskih okupacionih vlasti prema jugoslovenskom stanovništvu i njegovom iseljavanju sa teritorije Slovenije, Hrvatske i BiH, kao i zapadnog dela Makedonije i Kosova. Italijani su svuda sproveli denacionalizatorsku politiku. Talijanski se jezik uvodi kao službeni jezik. Politika Italijana u pitanju denacionalizacije stanovništva bila je jedinstvena ma gde se sprovodila. Sa italijanske okupacione zone u Kosovu bilo je oko 70.000 izbeglica. Crveni krst se brine za zaštitu Crnogoraca u Metohiji. Izbeglice odlaze u Crnu Goru i smeštaju se kod rodaka i prijatelja. Po slobodnoj proceni, a na osnovu pojedinačnih dokumenata, broj izbeglica u Crnoj Gori može da se kreće između 25.000 i 30.000 osoba.

U drugom delu prve glave (107–183) prikazano je preseljavanje stanovništva sa teritorije NDH i ustaško zakonodavstvo o tom pitanju. Najpre je izneta uloga nemačkog okupatora u stvaranju tzv. Nezavisne Države Hrvatske, a zatim proglasi i zakonska akta Pavelića protiv određenih kategorija stanovništva. Podvlači se da su javni govori ministara NDH doprineli stvaranju povoljne klime za ustaše da s reči pređu na uništenje srpskog naroda. Niz zakonskih akata donet je protiv Srba, Jevreja i Cigana, kao i Hrvata antifašista. Dalje se prati propagandna akcija i teror nad srpskim stanovništvom u pojedinim krajevima NDH i početak iseljavanja stanovništva. Zaključuje se da su tamo gde je ustaška vlast bila jača činjeni veći zločini. Uz akcije preseljavanja stanovništva i grupna streljanja, pljačka se pokretna i nepokretna imovina. Talas zločina i fizičkog uništenja Srba u NDH širio se nesmanjenom brzinom. Srpsko činovištvo u NDH masovno se otpušta iz službe. Posle psihološkog pritiska slede praktične mere nasilja nad Srbima da se iseljavaju preko Drine u Srbiju. Poslove preseljavanja stanovništva obavljale su velike župe koje je koordinirao i kontrolisao Glavni ustaški stan u Zagrebu. Navedeni su i statistički podaci o iseljavanju stanovništva. Ukazuje se i na konferencije posvećene preseljavanju stanovništva. Iznosi se i postupak sa useljenicima i iseljenicima i način postupanja sa imovinom. U logorima narod umire od gladi. Prikazuje se kratak

istorijat nastanka pojedinih logora na teritoriji NDH — »Danica« u Koprivnici, Jastrebarsko, Jasenovac, Lobar Grad, Kruščica, Đakovo, blizu Osijeka, logor Tenje i dr. Ima reči i o deportaciji Srba iz logora u NDH u Srbiju. Usled strahovitoga ustaškog terora oko 200.000 Srba je prebeglo u Srbiju, ostavljajući svoju imovinu, a spasavajući gole živote. Posebna se pažnja posvećuje iseljavanju Srba sa teritorije Zagreba, kao i deportaciji stanovništva iz logora Caprag u Srbiju. Dat je i pregled iseljenog stanovništva iz pojedinih srezova NDH i njegov socijalni sastav. Prati se i pokušaj promene ustaške politike prema srpskom stanovništvu i njegovo preseljavanje u 1942. Izbeglo stanovništvo ispred ustaškog terora znatno je povećalo broj boraca NOVJ. Posebno se ukazuje na evakuaciju stanovništva sa jadranskih ostrva i priobalnog pojasa 1944. Četnici DM su nameravali da od preseljenika na teritoriji Srbije stvore posebne četničke jedinice namenjene za borbu protiv NOVJ. Opisan je i postupak ustaških vlasti s Makedoncima, Crnogorcima, Rumunima i Rusima emigrantima. Oko sredine 1942. bilo je 6000 ljudi u sastavu Ruskog zaštitnog korpusa u koji su stupali dobrovoljci iz svih slojeva i profesija. Iznet je i postupak sa imovinom iseljenika sa teritorije NDH o čemu su ustaške vlasti izdale zakonsku odredbu.

Predmet je druge glave (185—220) preseljavanje folksdojčera i njihova kolonizacija u pojedinim krajevima Jugoslavije i iseljavanje u Nemačku. Najpre je iznet položaj folksdojčera u Hrvatskoj kojih je na početku 1941. bilo oko 180.000. Ukazuje se na preseljavanje folksdojčera iz BiH na teritoriju Hrvatske i u Nemačku. Folksdojčeri su uglavnom bili naseljeni u Sarajevu i Banjaluci, a preseljavanje je, uz ostalo, motivisano potrebnom radne snage i napadima ustanika. Opisana je i njihova kolonizacija na teritoriji Hrvatske (unutrašnja kolonizacija), jer su folksdojčeri bili izjednačeni u pravima sa Hrvatima i u povlašćenom položaju. Smatra se da je do 1. IV 1944. bilo preseljeno oko 25.000 folksdojčera iz približno 30 opština. Prati se naseljavanje folksdojčere u Srbiji, gde je u Beogradu i njegovoj okolini u 1941. naseljeno oko 10.000 folksdojčera. Peretežna većina folksdojčera živi u Banatu. Posebno se ukazuje na iseljavanje folksdojčera iz Jugoslavije pred jedinicama boraca NOVJ i Crvene armije. Smatra se da ih je svega 10% iseljeno, jer je Hitler naredio da se do krajnjih granica mogućnosti brani okupirana teritorija. Govori se i o evakuaciji materijalnih dobara folksdojčera.

»Deportacija i uništavanje Jevreja i Roma« opisani su u trećoj glavi (221—242). Najpre je iznet postupak s Jevrejima kojih je pre napada na Jugoslaviju bilo 77.485. Smatra se da je ubijeno 62.788 Jevreja. Tu nisu uračunate jevrejske izbeglice, 3000—5000, koji su svi ubijeni a došli su u Jugoslaviju uoči drugoga svetskog rata. Sprovođenje plana o uništavanju Jevreja razmatra se po okupacionim zonama. Jevreji u talijanskoj okupacionoj zoni bolje prolaze, jer se osnivaju logori i ostaju živi. I mađarske okupacione vlasti sprovode teror nad Jevrejima. Iz bugarske okupacione zone Jevreji su prebačeni u logor Treblinka u Poljskoj gde su ubijeni. Od njih 7315 spasilo se samo 167 lica. Na teritoriji NDH ekstremnije su primenjivane fašističke metode prema Jevrejima pa ih je uništeno 12.000, dok ih je 2000 deportovano. U vezi s postupkom prema Romima naglašava se da ih je, prema popisu od 31. III 1931, bilo 70.424, a kasnije sigurno i više, koji su svi izloženi uništenju i progonima.

»Smještaj i životni uslovi izbeglica i preseljavanja« predmet je četvrte glave (243—348). U prvom se delu govori o naseljavanju srpskog i slovenačkog stanovništva na teritoriji Srbije i o neorganizovanom (ilegalnom) preseljavanju. O broju izbeglica nema ni približno tačnih broječnih podataka. Prema proceni

generala Dankelmana, na početku septembra 1941. u Srbiji se nalazilo 12.436 legalno preseljenog i 92.564 ilegalno prebeglog srpskog stanovništva. Za neke transporte autor navodi i njihov socijalni sastav. Nema podataka koliko je beskućnika stradalo po bosanskim šumama izloženi vremenskim nepogodama. Data je i struktura komesarijata za izbjeglice i preseljenike u Srbiji i uloga nemačkih okupatora u njenom stvaranju. Ima reči i o razmeštaju izbeglica i preseljenika u Srbiji. Smatra se da je 1942. bilo 51.328 izbeglica u Beogradu, a u užičkom okrugu na početku 1942. više od 20.000 izbeglica, gde su dobili prvi smeštaj i bili bezbedniji. Navode se i podaci o broju iseljenika, i to iz NDH — 118.167, Mađarske — 24.921, Bugarske — 42.065, Crne Gore i Albanije — 48.808, Slovenije — 6175, ukupno 24.011 osoba. Milošević zaključuje da je istinska brojka bila znatno veća i, prema slobodnim procenama, koje se nalaze u pojedinim dokumentima, da je 300.000 do 400.000 osoba. Ima reči o izbeglicama sa drugih teritorija u Banatu. Obraden je i problem životnog pitanja izbeglica i preseljenika, kao i njihova ishrana i s tim u vezi uloga Crvenog krsta. Ukazuje se i na dodelu napuštenog zemljišta izbeglicama na obradu i zapošljavanje izbeglica i preseljenika. Govori se i o zameni novčanica i zbrinjavanju izbegličke dece (62.050 ispod 14 godina). Iznet je i socijalni sastav te dece. Komesarijat potencira socijalne razlike. Ima reči o ilegalnom povratku Srba svojim kućama na teren NDH u letnjim mesecima u grupama već od 1941. Kad je povratak legalizovan, odlazaka je bilo više. I slovenački izgnanici vraćaju se svojim kućama iz Bosne i NDH. Iz Srbije se izbeglice pripremaju za povratak tek nakon dolaska jedinica NOVJ, kad se održavaju i sastanci.

Posebno je obrađeno naseljavanje hrvatskog stanovništva na teren NDH, te se govori o preseljavanju Hrvata sa slovenačke teritorije koju je okupirao Treći Rajh. Ustaške vlasti pozvale su Hrvate da se preseljavaju iz Srbije, Makedonije i Kosova u NDH. Za razliku od Donje Štajerske gde su Nemci inicijatori preseljavanja, ovde su to ustaše. U trećem delu prati se naseljavanje slovenačkog stanovništva u NDH, i to pre svega u Hrvatskoj. Vršiti se ubrzano iseljavanje Slovenaca iz logora u pojedine srezove na terenu NDH. Zbog lošeg položaja bilo je pojedinačnih samoubistava slovenačkih preseljenika. Postoji odbojni stav ustaša prema naseljavanju Slovenaca u istočnu Bosnu. Slovenački preseljenici naseljavaju se u Hercegovini, Dalmaciji i Lici. U Bosanskoj krajini vlasti ne vode računa o slovenačkim preseljenicima, već narod — meštani. U četvrtom delu ove glave opisuje se naseljavanje Nemaca na upražnjena mesta iseljenog stanovništva. Prema jednom predlogu od 17. IV 1941. na mesto iseljenih Slovenaca trebalo je naseliti 58.000 Nemaca, ne računajući one iz Kočevlja. Preseljavanje kočevljanskih Nemaca u oblasti Sutle i Save ne izvodi se u predviđenom roku, jer iseljavanje Slovenaca nije teklo po planu, pošto ni Srbi iz Hrvatske nisu iseljeni po planu. KPJ vrši propagandu protiv naseljavanja kočevljanskih Nemaca između Sutle i Save. Organizuje se i preseljavanje Nemaca iz Ljubljane i okoline u Nemačku.

U poslednjoj, petoj glavi opisan je otpor preseljavanju naroda i mere NOP-a i nove Jugoslavije za rešavanje pitanja izbeglog i preseljenog stanovništva (349—372). KPJ nije priznala ni okupatorsku podelu Jugoslavije pa ni mere koje su se zasnivale na podeli. Milošević konstatuje da na teritoriji Jugoslavije nije bilo ni jednog jugoslovenskog naroda koji nije bio na neki način proganjan i preseljavan. Kad je reč o članovima KPJ i Skoja nije bilo nacionalnog podvajanja već su bezobzirno likvidirani. Mobilizacija izbeglica u kvislinške jedinice nema većeg uspeha. Izbeglice su se opredeljivale za NOP, naročito oko sredine

1944. Navodi se i socijalni sastav slovenačkih partizana u Srbiji. Iznete su i mere nove narodne vlasti za rešavanje pitanja izbeglica.

Autor zaključuje da su plan raseljavanja jugoslovenskih naroda, koji su počeli sprovoditi nacisti, prihvatili i drugi okupatori pozivajući se na neko »istorijsko pravo«. Pod udar ustaških zakona došlo je u prvom redu srpsko stanovništvo. Nemci su naseljavani na određene teritorije u Jugoslaviji u cilju njihove kompaktnosti, a u Nemačku u cilju jačanja tamošnjeg življa, radne snage i ratne privrede. Jevreji i Romi uglavnom su ubijani. Tako je prema nepotpunim podacima sa svojih ognjišta pokrenuto više od 500.000 ljudi, pretežno iz seoskih domaćinstava. Na planu smeštaja izbeglica i preseljenika nisu postignuti značajniji rezultati. Knjiga sadrži popis izvora i literature (377—385) i registar ličnih imena (389—394).

Delo predstavlja jedinstven rad o iseljenicima i preseljenicima u Jugoslaviji 1941—1945. Napisano je na osnovu celokupne dostupne građe, i domaće i strane provenijencije. Otvorilo je dug niz pitanja npr. o učešću izbeglica u redovima NOVJ i kvislinškim, problem Generalplanosta — tj. stvaranja »nove Evrope«, iseljavanje jugoslovenskog stanovništva izvan granica Jugoslavije i niz drugih. Autor je delo pisao dokumentovano. Puno je podataka i činjenica, ali čitalac ne ostaje ravnodušan prema progonima sa rodnog ognjišta naroda koji radi spašavanja golog života mora da u kolonama luta šumama ili ga u logorima očekuje nesigurna budućnost. Monografija je objektivno prikazala teror i okupatora i ustaša, i kako Nedićeva kvislinška uprava podstiče socijalne razlike i među izbegličkom decom. Zbog vrsne obrade delo se toplo preporučuje svima odraslim čitaocima i omladini, radi njegova vaspitnog delovanja protiv šovinizma i nacionalne podvojenosti koju su fašisti raspirili i njom se koristili u toku drugoga svetskog rata u Jugoslaviji.

Milica Bodrožić

*ZLATA KNEZOVIĆ, Kulturno stvaralaštvo u revoluciji,
Zagreb 1981.*

Najmanje obrađivana komponenta naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije jest kulturno-umjetnička. Dosad se mnogo više pisalo o vojnom, političkom i državnompravnom aspektu uključujući i borbu za međunarodno priznanje nove Jugoslavije. Manje se pisalo o društveno-ekonomskim promjenama koje su našoj narodnooslobodilačkoj borbi dale karakter socijalističke revolucije; o organizaciji proizvodnje i raspodjele i općenito o načinu života na oslobođenom teritoriju, o idejno-propagandnom, odgojno-obrazovnom i kulturno-umjetničkom radu. O ovom posljednjem pisalo se uglavnom parcijalno — posebno o književnosti, o kazalištu, o likovnoj umjetnosti i o muzici. Koliko je nedovoljan interes za ovu problematiku potvrđuje činjenica da je doktorska disertacija Maje Hribar-Ožegović, »Kazališna umjetnost u Jugoslaviji za vrijeme NOB«, obranjena prije petnaestak godina, ostala neobjavljena. S obzirom na takvu situaciju, već sama pojava djela, koje gotovo u cjelini obrađuje ovu problematiku, zavređuje pažnju.